

Foto: Larry Burrows

MEDEDELINGEN DER KONINKLIJKE NEDERLANDSE
AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN, AFD. LETTERKUNDE
NIEUWE REEKS — DEEL 33 — No. 9

JACQUES PRESSER

24 februari 1899 - 30 april 1970

L. DE JONG

ISBN 72048216

LIBRARY OF CONGRESS

CATALOGUE CARD NUMBER: 73-149891

HERDENKINGSREDE UITGESPROKEN IN DE VERGADERING
VAN 9 NOVEMBER 1970

„Hoe komt het”, aldus de vraag die Jacques Presser in 1947 formuleerde in de openbare les waarmee hij het lectoraat in de contemporaine geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam aanvaardde, „dat de ene levensbeschrijving een portret bevat, dus een psychologisch verantwoorde, in haar details tot een harmonisch geheel opgebouwde allerindividueelste weergave ener allerindividueelste existentie en de ander een los samenhangend levensbericht, zonder enige persoonlijke stijl, alsof het aan de lopende band is gemaakt?”¹

Ik meen dat ik met een, terecht door hem gewraakt, „los samenhangend levensbericht, zonder enige persoonlijke stijl”, geen recht zou doen wedervaren aan de merkwaardige en bij uitstek gecompliceerde mens en historicus die Presser was, maar dat ik in dit herdenkingswoord eerder dien te streven naar de door hem als norm gestelde „allerindividueelste weergave ener allerindividueelste existentie”. Tegen die „allerindividueelste weergave” maak ik wel enig bezwaar, maar dat wij zeker bij zijn persoon van een „allerindividueelste existentie” kunnen spreken, lijdt voor mij geen twijfel. Ik hoop het te kunnen aantonen.

Jacob Presser dan, kwam op 24 februari 1899 ter wereld in het hartje van de Amsterdamse Jodenhoek, in een huis op het Waterlooplein, zulks als telg van wat hij zelf een „schilderachtige Joodse familie” noemde²; de armsten der armen en ook de dronkaards ontbraken er niet aan. Vader en moeder waren beiden intelligente mensen die, als zoveel Joden en ook niet-Joden in die tijd, de sterke behoefte hadden, aan de verpaupering of dreigende verpaupering te ontkomen. Vader Presser was diamantbewerker. Hij ging in de herfst van 1903 zijn heil in Antwerpen zoeken waar het hem spoedig sociaal beter ging. De kleine Jacob, wiens voornaam inmiddels tot „Jacques” geassimileerd was, was toen vier-en-eenhalf jaar oud. Vier jaar later, in 1907, keerde het gezin, waarin op het zoontje in snelle successie drie dochttertjes gevolgd waren, naar Amsterdam terug om zich te vestigen in de in sterke mate door socialistische Joden bewoonde Transvaalbuurt.

¹ „Beeldbaarheid en beeldvorming in de jongste Amerikaanse historie”, in *Uit het werk van dr. J. Presser* (Amsterdam, 1969), p. 104.

² Aldus Presser in zijn gesprekken met Philo Bregstein waaruit deze laatste het op 9 mei 1970 door de Vara-televisie uitgezonden zelfportret distilleerde; Bregstein heeft mij de volledige tekst van zijn, in de eerste maanden van 1970 met Presser gevoerde gesprekken laten lezen. Ik ben hem daar dankbaar voor.

In een ongepubliceerd eerste deel van een autobiografie waaraan Presser zeven jaar voor zijn overlijden begon, dat hij drie jaar later voortzette en waarmee hij ongeveer tot zijn twintigste levensjaar vorderde, heeft hij een levendig maar vooral anecdotisch beeld gegeven van de periode in Antwerpen en van zijn opgroeien in de Transvaalbuurt en op de lagere en middelbare scholen die hij bezocht; dit uitgebreide manuscript zwijgt evenwel nagenoeg volledig over de ontwikkeling van zijn innerlijke gevoelens. De emotionele relaties tot vader, moeder en de drie zusjes worden overgeslagen, jeugdverliefdheden worden niet genoemd, van de sexualiteit wordt niet gerept. Men mag hier, dunkt mij, symptomen in zien van ook later niet opgeloste jeugdconflicten – van een kwellende innerlijke problematiek die bij gebreke aan gegevens geen nadere verklaring toelaat, maar waarvan het effect onmiskenbaar was: hij werd een eenzame, een die zich in het gezin waartoe hij behoorde, als onbegrepen beschouwde. Een kennelijk aangeboren extreme gevoeligheid droeg daar toe bij. De dubbele overplaatsing (van Amsterdam naar Antwerpen, van Antwerpen naar Amsterdam) betekende een dubbele kwetsuur; het vierjarige jongetje viel bovendien in Antwerpen op door zijn geminacht Hollands accent en het achtjarige in Amsterdam door zijn niet minder geminachte Vlaamse tongval. Op zijn Amsterdamse lagere school heette hij „de Belg”. Het is niet zo vreemd dat Presser met zijn wijde, ja haast universele belangstelling voor schier alle gebieden van menselijke kennis, van één gebied een hartgrondige afkeer had: de aardrijkskunde; ook de weerzin tegen de Belgen is hij, bij alle bewondering voor de Vlaamse schilders, zijn leven lang niet te boven gekomen.

Er was meer dat hem een moeilijke, weinig zonnige jeugd gaf: hij was een Jood. „Reeds de jonge Jood”, zo schreef hij op veertigjarige leeftijd (in algemene zin, maar het lijkt niet ongepast, hier de echo te horen van eigen ervaringen), „kost zijn Jood-zijn dikwijls een van de weinige dingen die het geluk der jeugd uitmaken:” (het woord „weilige” lijkt tekenend) „zijn onbevangenheid; hoe moeilijk is het later niet, te genezen van een minderwaardigheidscomplex dat niet alleen in hem individueel, maar in zijn hele groep schijnt te wortelen!”¹ Voor Presser is dat Jood-zijn met de er in zijn geval mee samenhangende bangheid² steeds een probleem gebleven. „Ik ben een ghetto-Jood”, zei hij kort voor zijn overlijden, „laat mij maar” – dat laatste toen hem verwijtend

¹ „Het antisemitisme als historisch verschijnsel” in *Uit het werk van dr. J. Presser*, p. 144.

² Door hemzelf in de gesprekken met Bregstein zo genoemd.

voorgehouden werd dat hij, niet voor het eerst, een gelegenheid om Israël met eigen ogen te aanschouwen, wilde laten lopen. Het Zionisme wees hij af. Zelfs de term komt in zijn in '39 geschreven verhandeling over „Het antisemitisme als historisch verschijnsel” niet voor – een verhandeling die daar door onderwerp en moment van verschijnen, zes jaar na het begin der Duitse Jodenvervolging, alle aanleiding toe had kunnen geven.

Een kwetsbare en veelvuldig gekwetste jongensziel dus. Naast de markante gevoelsverdringing was er een overmatige accentuering van het intellect. Al op de lagere school was Presser een uitnemende leerling behalve in de vakken zingen en schoonschrijven die beide in strijd waren met zijn individualistische aard. Hij werd, in zijn eigen woorden¹, „de trots van de familie” – een Joodse familie die bepaald niet de enige was waarin het intellect, het weten (het wapen waarmee men zich in en buiten het ghetto kon staande houden) hogelijk overgewaardeerd werd. Het verzamelen van kennis werd ook hem een ware hartstocht. In zijn ouderlijk gezin was het Joods-orthodox geloof door het geloof in het socialisme vervangen en hadden, als bij zovelen, de Bijbelse profeten plaats gemaakt voor de profeten Pieter Jelles Troelstra en Henri Polak – zulks nam niet weg dat op Pressers dertiende verjaardag (de kerkelijke meerderjarigheid) een bijzonder accent viel. Hij kreeg als geschenk de keus tussen zijn eerste fiets en zijn eerste encyclopaedie. Hij koos de encyclopaedie: de derde druk van de Winkler Prins, waarvan latere drukken van '56 af mede onder zijn hoofdredactie zouden verschijnen.

De dertienjarige werd leerling van de Amsterdamse Derde vijfjarige HBS – een school waar hij, opnieuw, eenzaam was en die hij vanwege antisemitische plagerijen, misschien ook om andere redenen, ging „haten”². In de derde klas bleef hij zitten. Tegen alle adviezen in stuurde zijn vader hem naar de Openbare Handelsschool. Dat hij hier „meteen de beste van de klas” werd³, was zeker voor een deel te danken aan de inspirerende invloed van de eerste leraar voor Nederlands en Geschiedenis die hij er kreeg: dr. A. Zijderveld. Leraar worden en zo les geven! Dat werd Pressers persoonlijk ideaal. Vooral de geschiedenis ging hem in hoge mate boeien en dan met name de contemporaine – niet zo vreemd wanneer men beseft dat hij van zijn zestiende levensjaar af getuige was van de eerste wereldoorlog. Diep was zijn teleurstelling dat de sociaal-democratie, in welker idealistische sfeer hij

¹ In een van de gesprekken met Bregstein.

² Aldus Presser in zijn fragmentaire autobiografie.

³ Als voren.

opgegroeid was, die oorlog niet had kunnen voorkomen, diep werd zijn afschuw van alle militaire geweld, diep zijn angst voor het militaristische Duitsland. Toen hij begin september '14 bij het Rembrandtplein in een krantenbulletin las dat de Duitse legers aan de Marne gestuit waren, barstte hij in tranen uit¹. Ruim vier jaar later op hetzelfde plein als kantoorbediende het nieuws van de wapenstilstand vernomen hebbend, gaf hij in zijn vreugde een bedelaar een aalmoes waarvan hij zich, overdreven zuinig als hij was, een halve eeuw later de grootte nog precies herinnerde: een gulden².

Kantoorbediende. Na zijn eindexamen in 1917 had zijn vader (een man wiens woord in het gezin wet was) geëist dat hij een betrekking zou aanvaarden. De achttienjarige had zich geschikt, maar met grote innerlijke wrok. Het kantoorwerk, eerst bij een effectenfirma, daarna bij de Amsterdamse Bank, stond hem van harte tegen. Nu had Presser op de Handelsschool een zoon van de president-directeur van de Twentse Bank, J. J. Th. Blijdenstein, als medeleerling gehad: een jongeman die hij benijd had om zijn natuurlijke zelfbewustheid en die hij „met zelden falend talent voor voorzegen” veelvuldig had geholpen³. Blijdenstein bood Presser de financiële mogelijkheid om staatsexamen-alpha te doen, vervolgens om geschiedenis, kunstgeschiedenis en Nederlands te studeren aan de Universiteit van Amsterdam, tenslotte om de dissertatie voor te bereiden waarop hij bij H. Brugmans promoveerde. Bij dat alles moet bedacht worden dat Pressers vader die na de terugkeer uit Antwerpen niet zonder succes een kleine ondernemer geworden was, na de eerste wereldoorlog door speculaties het kapitaaltje verspeelde dat hij opgebouwd had, en nadien kwakkelend was geworden.

Na een jaar van zwoegen waarin zijn leraar, dr. M. Boas, hem, de weekends inbegrepen, geen enkele vrije middag gunde en Presser zichzelf tot de woede van Boas één (zulks voor een bezoek aan Wijk-aan-Zee), slaagde Presser voor het staatsexamen. Een harde werker bleef hij, ook als student, trouwens in zijn gehele verdere leven. Op de universiteit sloot hij zich bij geen enkele studentenclub of -vereniging aan. „Ik was geen student”, zei hij later, „ik studeerde.”⁴ Hij die op zijn dertiende begonnen was, een gehele encyclopaedie van a tot z te lezen, werd door volumineuze boeken niet afgeschrikt. Immens veel las hij en hij had, althans voor de dingen die hij wilde onthouden, een fabelachtig geheugen. Toen

¹ A. v.

² A. v.

³ A. v.

⁴ In een van de gesprekken met Philo Bregstein.

hij bij Brugmans candidaatsexamen deed, gaf deze het maar op, naar verdere jaartallen te vragen toen candidandus Presser van de moord op Rienzi niet alleen het jaartal feilloos produceerde (1354), maar ook de datum (8 oktober)¹. In zijn eenzaamheid (hij had heel weinig contact met medestudenten) vulde Presser zijn geest met historische gegevens, nam de geschiedenis ernstig en beschouwde haar tegelijkertijd als spel, kwam diep onder de indruk van Theodor Lessings „*Geschichte als Sinngebung des Sinnlosen*” en laafde zich, in aansluiting op een wijde lectuur al in de middelbare schooljaren, aan de schatten der Europese cultuur. Het zien van Giorgione's Venus in de Zwinger te Dresden werd een van zijn grootste levenservaringen: het bracht hem tot een nadere studie van de Renaissance².

Het proefschrift waarop hij in 1926 *cum laude* promoveerde, moet Presser wel als een illustratie van Lessings opvattingen beschouwd hebben. Daar heette een boek te zijn („*De tribus impostoribus*”) waarin betoogd werd dat Mozes, Christus en Mohammed niet anders geweest waren dan vuige bedriegers; het auteurschap was van de 10de tot de 18de eeuw aan tientallen figuren toegeschreven. Presser kwam er vijftig op het spoor en toonde aan dat geen hunner het boek geschreven had — ja, dat alles er voor pleitte dat er nooit een boek met die titel bestaan had. Het onderzoek, vertelde hij later, was „een kolfje naar mijn hand.”³ De conclusie moet hem een prikkelende voldoening geschonken hebben waarbij hij, meen ik, het feit over het hoofd gezien heeft dat door zijn negatieve slotsom het eigenlijke probleem eerst geponeerd werd. Niet zo vreemd is het dat Presser in de jaren die volgden, vooral geboeid werd door het oeuvre van de Franse auteur die Frankrijks geschiedenis bij voorkeur bezag door de bril van het absurde en ridicule: Anatole France. Uit de verhandeling over France, die in '29 in de aan Brugmans opgedragen bundel gepubliceerd werd⁴, spreekt een sterk element van identificatie met de begaafde Franse spotter.

Presser was, toen zijn studie over France gepubliceerd werd, al drie jaar leraar aan het Vossius-gymnasium te Amsterdam. Hij was een ongemeen boeiend docent, veelal verliefd op knappe jonge meisjes in zijn klassen en door haar en anderen geïnspireerd om, op Zijdervelds voorbeeld, zich tot het uiterste voor zijn lessen in te spannen. Die bereidde hij met grote zorg voor, er een fascinerende

¹ Autobiografie.

² Gesprekken met Philo Bregstein.

³ A. v.

⁴ „Anatole France en de geschiedenis” in *Uit het werk van dr. J. Presser*, p. 17-34.

schat aan kennis in ten toon spreidend waaraan als regel de anecdotes niet ontbraken. Negativistisch van strekking was zijn onderwijs bepaald niet. Integendeel: aan wie dieper luisterde, kon het niet ontgaan dat deze schuwe maar welbespraakte, veelvuldig tot ironie en spot overgaande leraar die, na met zijn ouders geen positieve relatie opgebouwd te hebben, nu *alle* machthebbers met graagte in hun hemd zette en hun, als dat kon, ook dat hemd nog uittrok, tegelijk bewogen werd door een diep mededogen met de lijdende mensheid, want een kwetsbare en veelvuldig gekwetste ziel als de zijne kan niet aanvaarden dat het in het menselijk bedrijf met de gerechtigheid waar hij innerlijk naar haakt, meestal droevig gesteld is. Bij alle geestelijke contacten die hij vooral met zijn oudere leerlingen had — contacten waarin hij zijn inspirerende liefde voor Mozart en Schubert evenzeer overdroeg als die voor Leonardo en Rembrandt — bleef hij innerlijk de eenzame die hij al zoveel jaren was, vluchtend menigmaal in een zich in poëzie uitende zelfironie waarin hij de tegenstrijdigheden in zijn eigen wezen scherp onderkende zonder ooit de behoefte te gevoelen, zich rekenschap te geven van de jeugdproblematiek die er aan ten grondslag lag. „Ken u zelf”, zei hij nog kort voor zijn dood, „is niet wezenlijk en de hemel weet misschien niet eens zedelijk.”¹ Curieus en veelzeggend is het dat de schepper van de term „ego-document”, die gedreven werd door een mateloze nieuwsgierigheid naar andere mensen, nog in zijn afscheidscollege als het hem „bekende, voorlopig laatste antwoord op de vraag wat er als ware kern onzer persoonlijkheid blijft”, zeide: „niets.”² Maar deze zelfde mens die met waar meesterschap telkens zijn afweermechanismen in werking wist te stellen, kon in een van zijn gedichten, zijn innerlijke conflicten scherp aanduidend, zichzelf in het begin van de jaren '30 beschrijven als

„al van geboorte een zwerver,
 Als burgermanneke een stuk proleet,
 Een zwaar gediplomeerde jeugdbederver,
 Een dooie diender, doctor en poët.
 Heimlijke wijngek, altoos droog en nuchter,
 Dol op de vrouwen, bleu en links en schuchter.”³

In een van de gedichten uit dezelfde levensfase wordt melding gemaakt van „gekochte liefde en betaalde kussen”⁴ — maar hier

¹ Gesprekken met Philo Bregstein.

² „Clio door het sleutelgat” in *Uit het werk van dr. J. Presser*, p. 291.

³ „*Quasi una fantasia*” in *Drievoudig afscheid. Verzen en Rijmen* (Amsterdam, 1952), p. 44.

⁴ A. v., p. 47.

staat dan weer als tegenhanger de idealiserende hartstocht tegenover voor een zestienjarig leerlingetje, Marianne Keuls (een van de dochters van de dichter Keuls),

„'t onbereikbaar verre, onzegbaar fijne
Droomkind, nimmer bezeten en toch verloren”¹ —

een hartstocht die hij in een van zijn tijdens zijn onderduik geschreven brieven als „een werkelijk uniek-diepe ervaring” beschreef.²

Zeven-en-dertig was hij toen hij, enkele jaren later, in '36, in het huwelijk trad met een oud-leerlinge, Deborah Suzanna Appel, die zich vanaf haar eerste jaren op het Vossius-gymnasium tot hem, de oudere man, aangetrokken gevoeld had. Het huwelijk dat de centrale ervaring in zijn leven zou worden, bleef kinderloos.

Een zestal jaren eerder, omstreeks 1930, was Presser in een vruchtbaar en inspirerend contact gekomen met Romein die hem door zijn studie over Anatole France ontdekt had. Romein bracht hem er toe, het leraarschap aan het Vossius-gymnasium te combineren met een docentschap aan de m.o.-opleiding waaraan ook dr. J. Suys verbonden was. Romein gaf richting aan Pressers politieke denken waarin, teleurgesteld als hij was in de Tweede Internationale, sinds de revolutie van 1917 grote bewondering gegroeid was voor de Sowjet-Unie — een bewondering die, hoe geschokt Presser met Romein ook werd door de Stalinistische monsterprocessen, voor, tijdens en aanvankelijk ook na de tweede wereldoorlog in hem bleef leven; hij gruwde overigens van de aansluiting bij enige politieke partij, zoals hij trouwens ook vergaderingen van verenigingen waar hij wél lid van was, nooit bezocht.³ Een gelukkig feit werd het dat Romein hem binnenvoerde in de door H. J. Pos voorgezeten kring van geleerden die zich *Unitas Multiplex* noemde. Voor die kring was het dat Presser tegen het midden van de jaren '30 een eerste lezing hield over de figuur die hem jarenlang zou boeien en die, na zijn proefschrift, onderwerp zou worden van zijn eerste grote historische publikatie: Napoleon. Het manuscript dat van een immense belezenheid getuigt (ik kom er aanstonds op terug), was vrijwel gereed op de dag waarop de grote catastrofe ook Pressers leven naderde: 10 mei 1940.

Met zijn jonge vrouw trachtte hij op de 14de vergeefs via IJmuiden te ontsnappen. Van mening dat de Europese beschaving waarvan hij zich doordrenkt wist, haar definitief einde gevonden had, bracht hij een dag later zijn vrouw er toe, samen met hem zelfmoord te plegen; zij sneden zich „in een soort opperste

¹ A. v., p. 55.

² In een brief, 22 mei 1944, aan Isa Baschwitz.

³ Gesprekken met Bregstein.

zaligheid”¹ de polsen door. Nog juist op tijd kwam Presser tot bezinning, wankelde overeind en waarschuwde telefonisch een arts. Beiden werden gered. Het leven ging door – een leven onder Duitse bezetting met een zich geleidelijk steeds duidelijker aftekenende Jodenvervolging. Eind november '40 werd Presser als leraar ontslagen. Nog geen week later vroeg de uitgeverij Elsevier hem, een boek over de tachtigjarige oorlog te schrijven. Het moest in vier maanden af zijn; het kwam in vier maanden af, waarbij Presser van de twaalf hoofdstukken zelf acht geschreven had. Herfst '41, toen hij inmiddels leraar geworden was aan het Joods lyceum, vroeg Elsevier hem een tweede boek te schrijven, ditmaal over de geschiedenis van de Verenigde Staten – een uitnodiging die hij onmiddellijk aanvaardde omdat hij, naar eigen latere beken- tenis, van dit onderwerp „volstrekt helemaal niets wist.”² Hij begon meteen aan de voorbereiding, bij de tot het ondragelijke toenemende druk der tijden steun vindend bij zijn jonge vrouw op wie zich al zijn behoefte aan liefde en menselijke warmte geconcentreerd had. „Nooit vergeten we”, aldus later Jan en Annie Romein,

„die gespannen, serene sfeer van het huis in de Roerstraat waar muziek gemaakt werd, waar we zo min mogelijk over de oorlog praatten, maar over al die dingen die zo vreemd ver en zo bijzonder reëel geworden waren en elkaar op kleine snoeperijen onthaalden met achter in ons hoofd altijd het luisteren naar een aangierende auto.”³

Twee keer, op 14 juli en op 6 augustus 1942, werden Presser en zijn vrouw bij de razzia's in Amsterdam-Zuid gegrepen. De eerste keer hadden zij, weggevoerd naar het gebouw van de SD, een oude Joodse dame tussen zich in genomen, terwijl Presser ook nog met zijn vrije arm „een Joods moedertje steunde dat plotseling was weggesleurd van een kindervagen en het kind in de steek had moeten laten.”⁴ Bewonderenswaardig was Pressers tegenwoordigheid van geest: de oud-rector van het Alkmaars gymnasium, dr. J. Hemelrijk, die zonder ster liep en argeloos op hem toe wilde stappen, maakte hij, zonder een woord te zeggen, met blik en handgebaar duidelijk dat van herkennen geen sprake mocht zijn. Na beide razzia's werden Presser en zijn vrouw vrijgelaten.

Een goed half jaar later, op 18 maart 1943, besloot zijn vrouw haarjarige moeder die op de Veluwe ondergedoken was, te bezoeken.

¹ A. v.

² A. v.

³ Jan en Annie Romein: „De mens” in *Jacques Presser. Geschenk van vrienden bij zijn zestigste verjaardag* (Amsterdam, 1959), p. 11.

⁴ „Ontmoetingen” in *Uit het werk van dr. J. Presser*, p. 202.

Ze reisde zonder vergunning maar ook zonder ster; haar persoonsbewijs was een primitieve falsificatie. Zij werd bij een treincontrole gearresteerd, trachtte op een station vergeefs te ontsnappen, werd als strafgeval naar Westerbork op transport gesteld en vandaar vijf dagen later naar het vernietigingskamp Sobibor gevoerd waar zij, naar wij moeten aannemen, onmiddellijk na aankomst in een primitieve gaskamer met meer dan twaalfhonderd lotgenoten om het leven gebracht werd.

Presser is dit verlies nimmer te boven gekomen. Dat hij gedoogd had dat het liefste dat hij bezat, het jonge leven dat hij al eerder had trachten te beëindigen, het avontuur van een zo hachelijke reis tegemoet gegaan was, gaf hem een schuldgevoel dat hem blijvend gekweld heeft. Diep in zijn hart beseftte hij dat Dé niet zou terugkeren; diep in zijn hart klampte hij zich vast aan de hoop dat er toch van terugkeer sprake zou zijn. Als zo vaak in crisisperiodes in zijn leven, sublimeerde hij de orkaan van gevoelens die hem teisterde, in poëzie. Het eerste gedicht van de aangrijpende Orpheus-cyclus die hij tot begin '46 zou voortzetten, werd al vier dagen na Dé's verdwijnen geschreven, de eerste vijf-en-dertig werden in de zomer van '43 in Barneveld illegaal gedrukt, zulks volgens Pressers innigste wens, want „hoe meer en hoe wijder *Orpheus* verspreid kon worden, hoe groter de kans dat Dé, „als ze terugkwam”, alles lezen zou.”¹

Isa Baschwitz, dochter van de latere Amsterdamse hoogleraar, die in de zomer van '40 bij de Pressers was komen inwonen, bracht de opnieuw eenzame, tussen hoop en wanhoop schommelende man op 22 mei '43 (vier dagen voor de eerste van de grote laatste Jodenrazzia's in Amsterdam) naar zijn eerste onderduikadres in Lunteren. Daar, later in Wageningen, nog later in Barneveld, zou hij bijna twee jaar ondergedoken blijven, viermaal haast gepakt door verraad. Ik citeer een van de onuitgegeven *Orpheus*-gedichten, één van de vijf die op één dag geschreven werden:

„Kon ik de woorden maar doen openbersten,
De taal versplinteren, waar ik verwoed
Maar noodgedwongen het gevoel in perste
Dat zich niet uiten kan, maar uiten moet.

Ik wil dit niet, ik kan dit niet meer dragen
En doe het altoos weer, omdat, omdat . . .
En mag alleen maar zacht en fluistrend klagen:
„Zo diep, zo diep heb ik je liefgehad.”²

¹ J. de Rek in *Jacques Presser. Geschenk van vrienden bij zijn zestigste verjaardag*, p. 30.

² *Orpheus-cyclus*, LXV.

Vijf gedichten op één dag; „het was”, schreef Presser aan Isa Baschwitz, zijn trouwe en dappere verbinding met de buitenwereld, „een „zieke dag” zoals ik er maar zelden heb gekend.”¹ Een „zieke dag”, want hij wilde in zijn verdriet en rouw niet ondergaan. Staande wilde hij blijven. En werken. Nog geen drie maanden na het begin van zijn onderduik had hij de eerste versie van *Amerika. Van kolonie tot wereldmacht* af.² Hij schreef een roman, bereidde zijn studie over Arkwright voor, voltooide het manuscript in drie dagen³, las honderden historische en literaire werken, studeerde Spaans en maakte gedichten, de meeste, maar niet alle aan Dé gewijd en vooral de latere veelal van een zeldzame subtiliteit die hij — „vat vol innerlijke tegenstrijdigheden”⁴ — kon afwisselen met cynische en wrange hoonverzen op het uitblijven van de bevrijding als de in de zomer van '44 geschreven „hongerkwatrijnen” waarin hij bezet Nederland zag ondergaan in kannibalisme. Eén luidt:

„Zijn opa's ogen wat verzwakt?
 Als zure uitjes in gehakt
 Zijn ze nog heel goed te genieten.
 Men krabbe ze hem uit met tact.”

In mei 1945 keerde hij terug naar Amsterdam, ondragelijk Amsterdam:

„Want elke stem is hier herhaling
 En elke steen herinnering.
 Het zonlicht zelf is als de straling
 Van wie voor altijd van mij ging
 En 'k voel mijn doem: nog dieper daling
 In heimwee en vertwijfeling.”⁵

Van heimwee en vertwijfeling heeft hij zich niet kunnen losmaken. Op geringe afstand van de Roerstraat waar hij meer dan zes jaar met zijn jonge vrouw gewoond had (hij heeft in die straat nooit meer een voet willen zetten), nam hij in de zomer van 1945 zijn intrek bij Bep Bijlsma-Hartog, een jeugdvriendin die kort tevoren haar man verloren had en die met drie jonge kinderen achtergebleven was. Zij werd negen jaar later zijn tweede vrouw op basis van een diepe genegenheid en vertrouwdheid. Het contact met haar en met de kinderen bleef verder de achtergrond vormen van

¹ Brief, 22 april 1944, aan Isa Baschwitz.

² A. v., 12 aug. 1943.

³ A. v., 29 juni 1943.

⁴ Jan en Annie Romein: „De mens” in *Jacques Presser. Geschenk van vrienden bij zijn zestigste verjaardag*, p. 5-6.

⁵ *Orpheus-cyclus*, CXCV.

een bestaan waaraan het innerlijk verder leven met zijn aanbeden, vermoorde Dé een smartelijk-dualistisch karakter gaf.

„Binnen een dubbel zijn, leven en dood,
Mijn stem die steeds opnieuw vergeefs bezweert,
Vergeefs, in deze mateloze nood
Om een die nimmer, nimmer wederkeert” —

aldus de laatste strofe uit een gedicht dat hij mij (als ik mij goed herinner: na een onderling conflict) in '66 woordeloos op tafel legde.

Verdriet en innerlijke spanningen hebben in de vijf-en-twintig naoorlogse jaren zijn creativiteit niet geremd (het had gekund), maar eerder gestimuleerd. Grote voldoening gaf het hem om in 1946 een lectoraat in de politiek-sociale faculteit te kunnen aanvaarden; nog groter was deze toen het lectoraat drie jaar later in een hoogleraarschap werd omgezet, zulks na lang, hem uitermate pijnlijk treffend wikken en wegen op regeringsniveau of men deze historische beeldenstormer, in de naoorlogse jaren veelvuldig medewerker aan communistische bladen en ondertekenaar van door communisten geïnspireerde oproepen, bij de vorming van de academische jeugd betrekken kon. Voor het feit dat minister Rutten de twijfels overwon, mogen generaties Amsterdamse studenten de bewindsman dankbaar zijn. Presser ontpopte zich (en dat sprak voor hen die hem als leraar gekend hadden, vanzelf) als een docent die met nauwelijks te evenaren levendigheid zowel voor het dramatische als voor het, in zijn ogen, ridicule in 's mensen bedrijf aandacht wist te trekken. De collegezalen waren bij hem steeds propvol. Met graagte gaf men na afloop zijn razendsnelle invallen en vernuftige woordspelingen door. „Ik heb college-geven”, zei hij mij in maart van dit jaar, „steeds als een soort cabaretvoorstelling beschouwd.” Los van het feit dat hij, in typerende zelfspot, zichzelf daarmee onrecht deed (het zijn vaak de bij uitstek ernstige naturen die met de narrenbel rinkelen), mag, op basis van de door Presser zelf gemaakte vergelijking, opgemerkt worden dat dan in onze academische wereld nimmer geslaagdere cabaretvoorstellingen gegeven zijn en dat deze cabaretier, in tegenstelling tot de meeste andere, steeds zijn eigen teksten schreef. Als mentor werd hij door velen van zijn studenten, ongeacht of misschien juist door zijn veeleisendheid, warm gewaardeerd.

Formidabel bleef zijn werkkraft. Van de 305 nummers die in zijn uitgebreidste, maar nog niet eens complete bibliografie opgenomen zijn¹, dateren er 251 uit de naoorlogse jaren. Ik wil niet stilstaan bij zijn openbare les en zijn oratie, evenmin bij zijn

¹ *Uit het werk van dr. J. Presser*, p. 297 e.v.

drie naar mijn smaak weinig geslaagde detectives, nog minder bij enkele platvloerse en van alle raffinement gespeende pornografieën die opborrelden uit een gemoed waaraan tegelijk de fijnzinnigste gedichten bleven ontbloeien — eerder ligt het op mijn weg, hier iets te zeggen over zijn belangrijkste, na jarenlange studie geschreven, wetenschappelijke publikaties: de boeken over Napoleon en de Verenigde Staten en, vooral, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom*.

Ik voel mij, wat de eerste twee boeken betreft (en voor zijn, zoals wij zagen, met grote snelheid geschreven *De tachtigjarige oorlog* geldt hetzelfde), niet competent om meer dan een oppervlakkig oordeel uit te spreken. Ik weet van de betrokken onderwerpen te weinig af en bevind mij in geen andere positie dan in die van de normale, geïnteresseerde lezer. Geïnteresseerd was en bleef ik: Presser schreef nooit vervelend, wat maar van weinig historici gezegd kan worden. Maar iets van twijfel heeft mij als lezer toch wel bekropen: twijfel of de auteur door de bomen het bos nog wel had kunnen zien. Dat is misschien bij een essentieel chaotisch onderwerp als de geschiedenis der Verenigde Staten met name na de burgeroorlog begrijpelijk en verklaarbaar — moeilijker te aanvaarden is het in de grote studie over Napoleon. Dat Presser tot die studie geïnspireerd werd door zijn afschuw van Hitler en Mussolini, wellicht ook van Stalin, zou ik hem zeker niet willen verwijten: elke historicus begint althans het verleden te zien door de bril van het heden en die bril kan heel wel tot een scherper en nauwkeuriger zien leiden. Eerder trof het mij als een zwakheid in de conceptie dat Presser (allerminst bevreemdend bij iemand die van zijn vroege jeugd af met de problemen van gezag en autoriteit overhoop gelegen heeft), hoeveel hij ook over Napoleon las, toch met diens figuur geen raad wist en, afkerig als hij nu eenmaal was van alle psychologische benadering, zijn veelzijdige kennis niet kon integreren tot een duidelijk beeld. Hij was eerlijk genoeg om dat te erkennen, er in zijn in 1946 geschreven voorbericht als auteur van getuigend, „hoezeer hij zich er bij herlezing van zijn tekst bewust van is geworden dat het probleem van Napoleon toch nog steeds probleem voor hem is gebleven.”¹ Dus bleef het ook een probleem voor menige lezer.

Ondergang werd zijn origineelste en zuiverste werk, eigenlijk het enige waarin oorspronkelijk bronnenonderzoek de dominerende rol gespeeld heeft. In 1950 aanvaardde hij de opdracht, het meest tragische en schokkende aspect uit de bezettingstijd te beschrijven dat zo nauw verbonden was met eigen leed, eigen verdriet en

¹ J. Presser: *Napoleon. Historie en legende* (Amsterdam, 1946), p. VII.

eigen schuldgevoelens. Zich losmaken van zijn ervaringen kon hij niet – integendeel, en pijnlijker nog: het was alsof eerst in het zich geduldig verdiepen in duizenden documenten en verslagen en in het bewogen luisteren naar teruggekeerde slachtoffers het gebeuren zich in zijn volle, onpeilbare gruwelijkheid aan hem onthulde. Menigmaal heb ik hem wankelend, doodsbleek, met van verdriet verwrongen gezicht ons instituut zien verlaten. Menigmaal wanhoopde hij of hij de met overtuiging aanvaarde taak zou kunnen voltooien. Na zeven jaar voorstudie lukte het hem niet, innerlijk geblokkeerd als hij was door een lawine van tegenstrijdige gevoelens, ook maar één regel op papier te zetten van het boek dat hem voor de geest stond. Bevrijding vond hij eerst door voor zichzelf in een artistieke creatie het bewijs te leveren dat hij de hem toevertrouwde problematiek aan kon; die creatie nam de vorm aan van de, behalve in ons land, in zes andere landen gepubliceerde novelle *De nacht der Girondijnen*, een in Westerbork spelend relaas waarin Presser aan de verteller, „Jacques Suasso”, niet alleen zijn eigen voornaam en geboortedatum meegaf maar ook menige trek van zijn eigen persoonlijkheid, met inbegrip van zijn eigen Joodse complexen.

Zeven jaar na *De nacht der Girondijnen*, in '64, kwam het manuscript van *Ondergang* gereed, het boek werd in april '65 gepubliceerd.

Ondergang toont verscheidene, door Presser geredelijk erkende tekorten. Het biedt geen historische achtergrond. Men plonst als lezer in een nachtmerrie die op de 10de mei '40 lijkt te beginnen. In het vervolgingsproces worden ook geen stadia onderscheiden en de vervolgers en hun helpers worden, naar mijn oordeel, teveel als homogene groep behandeld. Soms ontbreekt aan de gegevens de nadere precisie – maar, dit alles gezegd zijnde, welk een onvergankelijk en groots monument is dit boek geworden, vooral in die hoofdstukken waarin Presser zijn eens lijdende medemensen, de doden, als het ware tot nieuw leven kon wekken. De stijl flitst en flonkert. Haast van meet af aan (voor mijn gevoel: van de passages af waarin de in '42 opgerichte Joodse werkkampen beschreven worden) bevindt de lezer zich in onmiddellijk contact met de auteur die hem de spiegel voorhoudt: ziet, dit is in Nederland geschied en, onuitgesproken verwijt: dit hebt gij gedoogd – gij, Joodse voormannen, gij, Nederlandse autoriteiten. De harmonisch ingevoegde beschrijving van Pressers eigen ervaringen (nergens treffender dan in zijn uitbeelding van de twee razzia's vanwaar hij terugkeerde) werden dramatische hoogtepunten, samen met zijn analyse van het beleid van de Joodse Raad en, vooral, met het lange hoofdstuk over Westerbork waarin, anders en beter nog

dan in *De nacht der Girondijnen*, de huiveringwekkende dwang-gemeenschap geschetst werd van het infame doorgangskamp. Wat toen nog volgde: Auschwitz en Sobibor, heeft, dunkt mij, Pressers geest niet kunnen verwerken. Hij heeft (ik zou haast zeggen: door zijn tranen verblind) in die baaierd van gegevens over de concentratie- en vernietigingskampen geen structuur kunnen ontwaren. Hier, in de verdelging die, afgezien van talloze familieleden en bekenden, een van zijn zusters en zijn jonge vrouw trof, zonk hij zelf weg in golven van verbijstering, geconfronteerd als hij werd met een proces van massale vernietiging dat hij ervoer als volstrekt redeloos, volstrekt zinloos en, in wezen, volstrekt onbegrijpelijk. Wie het zou wagen hier van een tekort te spreken, gelieve te bedenken dat het onvermogen om boven dit meest eigen verdriet uit te stijgen en het onuitbeeldbare toch uit te beelden, de gevoelige en kwetsbare mens Presser onthuld heeft in al zijn waarachtigheid. Want hij stond niet boven het drama dat hij uit te beelden kreeg — hij stond er midden in, als schrijver en als beschrevene, als auteur en als slachtoffer, als historicus en als mens.

Ik geloof niet dat ooit in ons land een historisch werk verschenen is waarvan de dramatische *impact* te vergelijken is met die van *Ondergang*. Vreemd: Abel Herzberg had in zijn *Kroniek der Jodenvervolgving* al zulk een voortreffelijk en aangrijpend beeld geschetst, minder in de breedte gravend dan Presser maar, vanuit zijn filosofische geaardheid, soms wel dieper. Misschien was het het tijdsverloop, misschien was het Pressers kritische benadering, misschien was het zijn stylistische begaafdheid — het leek in elk geval of *Ondergang* het eerste werk was waarin ons volk ten volle geconfronteerd werd met lijden en sterven van zijn Joodse medeburgers. Dat juist dit boek, spoedig in het Engels vertaald, zulk een weerklink wekte, zich uitend in honderden brieven van ontroerde lezers, werd voor de uitgeputte Presser een van zijn rijkste levenservaringen, door hemzelf in '66 bij de hervatting van zijn autobiografie aangeduid als „*unreal, incredible, improbable*” — maar het irreële, ongelofelijke, onwaarschijnlijke was hem werkelijkheid geworden. Hij had niet slechts de geest van velen weten te boeien (dat had hij eerder gedaan) — hij had het hart van het Nederlandse volk geraakt met een werk dat hij met eigen hartebloed geschreven wist.

Van het eerbetoon dat hem toevloede (een hoge koninklijke onderscheiding, het lidmaatschap van onze Akademie, de huldiging in '69 bij zijn afscheid als hoogleraar) heeft, dunkt mij, niets hem dieper getroffen dan dat hij, eens het uitgescholden, bange, eenzame en onbegrepen jongetje uit de Amsterdamse Jodenhoek, op 5 mei van dit jaar, de lustrumdag van de nationale bevrijding, naast koningin Juliana in de Sint Laurenskerk te Rotterdam rechtstreeks

een groot en aanzienlijk auditorium en via radio en televisie ons gehele volk zou toespreken.

Het mocht niet zo zijn. Wegens een ernstig maagcarcinoom werd hij in april in het Amsterdamse Wilhelminagasthuis opgenomen. Peilloze ontzetting over een wellicht naderend levenseinde maakte slechts langzaam plaats voor iets van berusting. Hij overleefde een zware operatie; complicaties traden op en de verzwakte geest doofde langzaam uit, wellicht nog verwijlend bij die ene, voor hem zo uitzonderlijk belangrijke afspraak die hij, man van angstvallige punctualiteit, niet kon houden. „Vijf mei” waren zijn laatste woorden. Hij stierf in de vroege uren van de 30ste april.

Een singuliere, inderdaad een „allerindividueelste existentie”. Zijn mengeling van gevoelsfrustraties en exuberante intellectuele rijkdom, zijn zich vreemdeling voelen in het land dat hem lief was, zijn bij uitstek en bij voorkeur kunstzinnige wetenschapsbeoefening, zijn in eenzaamheid smachten naar gemeenschap, zijn zich spiegelen aan de eeuwige zanger van het onvervuld verlangen (Orpheus), maar ook aan de eeuwige Jood der Diaspora (Ahasverus), zijn zich in zijn dagelijks bestaan voor zichzelf en voor de buitenwereld schuw verbergen en tegelijk zich in zijn werk onbeschoord onthullen — deze en dergelijke, in zijn persoon tot harmonie versmolten disharmonieën zijn het die mij doen uitspreken dat wij met Presser de menselijkste onzer historici verloren hebben.

